

Bogen som industriprodukt

AF STEEN EILER RASMUSSEN

Naar jeg tænker tilbage paa aarene, der er gaaet, er der ikke tvivl i min sjæl om, at nogle af de lykkeligste arbejdstimer, jeg har haft, er foruden dem paa Kunstakademiet sammen med Arkitektskolens elever, dem jeg har tilbragt i frugtbart samarbejde med bogens folk, med bogtrykkere, billedmagere, bogbindere, papirfabrikanter og forlæggere.

Mens mit arbejde som arkitekt har været en kæde af skuffelser, hvor mange kræfter er blevet ødet paa forgæves forsøg paa at overvinde de flere og flere hurdler, som man opstiller for at vanskeliggøre gennemførelsen af fornuftigt og tilfredsstillende byggeri, saa har arbejdet med bøgerne været lægedom og trøst. Der har man kunnet sætte alle kræfter ind paa selve sagen, nemlig paa at gøre bogen saa god som mulig, og man har kunnet gøre det i en stimulerende atmosfære af forstaaelse og interesse for opgaven.

Jeg er ikke nogen bibliofil, ikke nogen bogelsker i nogen betydning af ordet. Snarere det modsatte. Jeg har aldrig været en samler, men altid været tilbageholdende med at anskaffe bøger. Og dog vokser deres tal paa den mest foruroligende maade og truer med at fylde alle rum og gøre os hjemløse i vores eget hus. Bøger er for mig simpelt hen redskaber, uundværlige redskaber. Men faar man saa mange af dem, at man ikke er i stand til at organisere dem paa en fornuftig maade inden for hjemmets vægge, kan de blive en ulykke, et mareridt. Det er aldeles uansvarligt, at man skriver saa meget om at samle paa bøger. Man burde advare folk i stedet for at lede uskyldige mennesker ind paa skraaplanet. Man burde gøre et alvorligt arbejde paa at finde ud af, hvad den overkommelige hjemmets bogsamling skulle indeholde for at rumme, hvad en dannet mand har brug for.

Naar jeg skal bruge en bog, er det mig ligegyldigt, om jeg faar fat i en første udgave eller en senere, hvis de ellers indeholder det samme. Men det er mig *ikke* ligegyldigt, hvordan bøger er skrevet og trykt, om den udgør et bekvemt og godt redskab, der kommer mig venligt i møde, og gør livet lettere for mig, eller om den er træg og besværlig og ubehagelig at faa

*Foredrag ved
åbningen af
Forening for
Boghaandværks
udstilling i
Helligånds-
huset den
22. marts 1968*

*Det modsatte af
bibliofil*

noget ud af. Er det en fagbog af en eller anden art, ser jeg først efter, om den har et godt alfabetisk register, derefter hvem der er forfatter og saa, hvordan format, papir og tryk er.

Mit første forhold til bogfremstilling opstod efter en rejse til Kina, som jeg foretog som fem og tyveaarig. Jeg var kommet hjem med en stak af dagbogsoptegnelser og tegnede skitser, vanskelige at arkivere og endnu mere vanskelige at faa samling paa. Jeg kunne ligesom ikke gaa videre i hverdagen her, hvis jeg ikke fik stoffet gennemgaaet og bearbejdet, saa at det kunne faa en endelig og færdig form. Jeg maatte fæstne *det*, jeg ville bevare. Det var ikke, fordi jeg var saa ivrigt efter at *andre* skulle læse, hvad jeg havde skrevet. Men for min egen skyld syntes jeg, at jeg maatte samle stoffet til en bog.

*Tilløb til
typografien*

Otto Gelsted raadede mig til at faa et par prøvesider sat op hos Jørgensen & Co., for dér var saadan en udmærket mand, der hed Volmer Nordlunde. Det var et godt raad.

Nogen bog kom der nu ikke ud af det dengang, for det viste sig, at der ikke var nogen forlægger, der var interesseret i den. Men jeg fik nogle lærerige timer sammen med en fin og klog fagmand. Jeg skal aldrig glemme Nordlundes venlige hjælp-somhed over for mig ukyndige.

Imidlertid fik jeg nok at gøre med bladet *Architekten*. Det blev redigeret af Kay Fisker, der havde forvandlet et uanseligt og grimt lille foreningsblad til et smukt tidsskrift, der nød internationalt ry for sin typografiske opsætning.

Architekten

Kay Fisker havde som ganske ung været med i det pioner-arbejde, der hed *Liselundbogen*. Før den havde arkitekter ikke beskæftiget sig meget med at forme bøger. Thorvald Bindsbøll havde tegnet smukke titelblade og ornamenten, stempler til bogbindere, forsatspapir og anden dekoration.

Men først med *Liselundbogen* havde unge arkitekter underlagt sig selve typografien, valg og sammenstilling af skrifter, virkningen ved spatiering og skydning. Aage Rafn, der kom ude fra, eksperimenterede mere dristigt med typografien end nogen fagmand kunne finde paa.

Da Kay Fisker lige efter gav bladet *Architekten* en ny form, gjorde han det mindre outreret, men lige saa forfint. Han arbejdede med et meget spinkelt satsbillede, med ganske tynde stregtegninger og lyse, graatonedede billeder. Imidlertid var han bortrejst i lange perioder eller forhindret paa anden maade, og saa overlod han arbejdet til arkitekt Willy Hansen og mig.

Det var et stort ansvar, følte vi, for hvis Fisker, naar han kom hjem, fandt, at kursivrubrikkerne eller de fine smaa billedunderskrifter ikke var smukt spatieret, eller at et billede misklædte hæftet, kunne han blive helt syg og tavs.

Under dette arbejde fik jeg min daglige gang i Bianco Lunos Bogtrykkeri og F. Hendriksens Reproduktionsanstalt. Naar jeg kom op paa atelieret, sad den gamle xylograf der som regel bøjet over en ætsning. Han var dengang sidst i halvfjerdserne og meget døv, helt lukket inde i sit arbejde. Men alene det at se ham sidde der, se det smukke hoved med det store, hvide haar var en oplevelse. Man gik forbi ham med ærefrygt.

*Den gamle
xylograf*

Vi vekslede ikke mange ord før den tid kom, da jeg selv skulle til at være redaktør af bladet. En dag, sent paa efteraaret 1926, da jeg kom op paa atelieret, rejste den gamle sig og vendte sig om mod mig.

Han var lige ved de firs, men endnu en kæmpe. Som han stod der i sin store brune slaabrok med den ene næve fast plantet i bordets umalede brædder og med harme tegnet i det stærke ansigt, saa han frygtindgydende pragtfuld ud. Han gik lige paa.

Med en hæs, sarkastisk røst sagde han, at han hørte, at nu skulle jeg være redaktør, og han forstod, at jeg ville ændre paa bladets typografi og opsætning. Det var en daarlig skik, at nye redaktører skulle lave om paa det, de gamle havde skabt.

Sagtmodigt og ikke lidt nervøs gjorde jeg rede for, hvad det var jeg ville, hvordan jeg ville beholde det samme format, den samme skrift, nemlig en Monotype Didot, men anvende en større, mere læselig grad paa de store sider, som i de rigtige gamle bøger fra Didot, forklarede hvordan jeg gerne ville frem til at trykke paa et mindre blankt papir, end det kedelige saakaldte kunsttrykpapir, der hidtil havde været anvendt, saa at skriften kom til at staa mere karakterfuldt.

Det blev en temmelig lang forklaring om mine forhandlinger baade med papirfabrikker og med bogtrykkeri og med hans egne sønner, Holger S. og Knud Hendriksen, om, hvordan man skulle gribe sagen an. Den gamle xylograf hørte opmærksomt og interesseret paa det hele og vreden forsvandt fra hans ansigt.

Naa, sagde han saa, jeg kan se, at De har tænkt over det, og der er en idé i Deres arbejde. Og saa satte han sig ned igen med sin lup og sin stikkel, og saa blev der ikke talt mere om det den dag.

Men Hendriksens Atelier gjorde alt for at løse problemerne.

Der blev anskaffet et nyt raster. Knud Hendriksen sagde indædt, at det var den sværeste opgave, de nogen sinde havde haft, og at det blev til *grisegrød*. Men han sagde ogsaa, at de sled i det som smaa kap-ugler. Jeg kender ikke udtrykket fra andre steder. Men det var noget, man gjorde hos Knud Hendriksen. Faktor Rasmussen hos Bianco Luno saa truende ud og lovede heller ikke noget godt. Han var en mand, der altid lovede mindre end han holdt.

I begyndelsen var resultaterne ikke straalende. De graa mellemtoner *ville* faktisk gerne blive til grisegrød. Men efterhaanden blev det bedre og bedre, og i bogen *Britisk Brugskunst*, hvor jeg arbejdede intimt sammen med fotograf Bente med selve de fotografiske optagelser, syntes jeg virkelig at vi naaede noget af det, jeg havde drømt om.

Jeg har ikke inden for noget andet haandværk oplevet større idealisme, mere uselvsk iver til at overvinde alle hindringer for at naa et fagligt fint resultat. Det havde været saa let baade for trykkeriet og for billedmageren at sige, at saadan noget kunne man ikke. Men langt fra at blive irriteret paa den stædige arkitekt, der trængte sig ind paa deres særlige gebet, blev de dygtige fagmænd mine varmeste venner.

Der var en tid, jeg kom dagligt hos Hendriksens for at se og drøfte arbejdet med klicheer til Arkitekten og min bog om

Britisk Brugskunst

Knud og Holger S. Hendriksen

Knud Hendriksen og Steen Eiler Rasmussen fotograferet efter åbningstalen i Helligåndshuset. Bagved står boghandler C. Holgersen, en af udstillingens arrangører

London. Med Knud Hendriksen talte jeg om ætsningsprocessen, med Holger S. om fotograferingen. Jeg havde min madpakke med, og han og jeg spiste vores frokost sammen og drøftede mange ting inden for og uden for faget, og der blev sørget for te til mig. Knud Hendriksen minder mig sommetider om en dedikation til ham, hvor jeg takkede for »god behandling med henholdsvis ætsende vædske og tevand'er«. Den gamle xylograf arbejdede paa sin bog *Mennesker og Oplevelser* og fortalte mig, hvordan London havde været, da han kom der som ung. Hans syn svigtede efterhaanden helt, og naar der kom korrektur, bad han mig være hans øjne og se det, som han ikke kunne se. Jeg følte mig efterhaanden helt som søn af huset. Dog med den forskel, at jeg blev mere blidt behandlet end de rigtige sønner.

Interessant var det at tale med den erfarne gamle, men aller-mest virkede han gennem sin helstøbte person. Man fik en dyb respekt for denne mand, der havde opnaaet sin store kultur gennem haandværket, gennem et slidsomt maalbevidst arbejde med stoffet. Ved sin store kunnen blev han kunsternes ven og hjælper. Med en mageløs indlevelse havde han kunnet overføre Werenskiolds ypperlige tegninger til træstokken, men han havde ogsaa formaaet at sætte folk i gang, havde kunnet give en Johannes Larsen den første hjælp, der skulle gøre ham til den store mand i træsnittets kunst. Han havde været forfatterens ven, havde skabt et tidsskrift for frisindet og for talentet. Og selv var han vokset ved det altsammen. Han var indbegrebet af alle gamle borgerdyder, ansvarsfølelse, pligtfølelse og streng økonomi, men de var samlet i en meget selvstændig personlighed, der af og til slog gnister – i skarp og stærk kritik, der altid gjorde sin virkning. Han arbejdede ikke blot med bogens ydre. Han var en god læser, og han udviklede sig til en ypperlig karsk og klar skribent.

For den der kom fra gymnasieskolens skriftlige behandling af problemerne og fra Kunstakademiets tegnemæssige, var det en gavnlig lære at faa saa nær forbindelse med dem der arbejdede konkret med stoffet. Jeg fik stor respekt for trykkeriets folk. Der var dengang hos Bianco Luno en sætter ved navn Oscar Jensen, som satte alle Arkitektens artikler, læste korrektur paa dem og undertiden selv bragte dem ud om aftenen til mig, naar tiden var knap og bladet skulle ud. Han var ikke blot dygtig i sit eget fag, men jeg kunne diskutere artiklernes

*Bianco Lunos
Bogtrykkeri*

indhold og form med ham. Han var en af de selvudslettende i dansk bogtryks store hær. Men hvor har jeg meget at takke den uselviske beskedne mand for.

Sætteriet blev ledet af faktor Viggo Hansen, der senere blev direktør for Bianco Luno. Her var igen en beskeden mand, der kunne mere end sit fag. Ham skyldtes det, at der dog blev en bog ud af min dagbog fra Kina. Den skulle være trykkeriets julebog, der kunne vise, hvad Bianco Luno kunne præstere. Der blev ikke sparet paa noget. Først valgte vi papir. Der var ikke meget tid, vi maatte bruge noget der forelaa. Det blev et pragtfuldt stykke hollandsk bøttepapir.

Vi var enige om at der ikke maatte ødsles med den kostelige vare, saa papirformatet bestemte *bogens* format og kom til at virke ind paa hele dens udstyr.

Jeg maa tilstaa at for adskillige af mine bøger gælder det *ikke*, at »i begyndelsen var ordet«. Nej, det første var papiret, spørgsmaalet om hvad man kunne bruge det til. De smaa essay-samlinger, som jeg udsendte under krigen, udnyttede en rest af *featherweight* papir som Gyldendal laa inde med. *Byer og Bygninger* blev lavet til en beholdning af godt uglittet papir, som Krohns Bogtrykkeri raadede over.

Byer og Bygninger

Det var lige efter krigen, hvor man maatte være glad for overhovedet at kunne faa et stykke træfrit papir. Det var nu for alvor uglittet, aldeles umuligt at trykke autotypi paa. Altsaa maatte alle illustrationer være i streg. Ved at gøre en dyd af nødvendighed fik bogen en særlig holdning. Ogsaa format og oplag blev bestemt af papiret, som skulle udnyttes fuldt ud.

Jeg har aldrig fundet nogen trykfejl i min *Billedbog fra en Kinarejse*. Jeg selv er umulig til at læse korrektur, ser først fejlene i rentrykket. Men saa staar de ogsaa som trykt med zinober. Men Viggo Hansen ville skabe den fejlfrie bog, ikke blot læste han en pinlig nøjagtig korrektur, men han pillede hver linie gennem, tog linier op, hvor der var for store udgange, arbejdede med udligningen, filede typer til naar det var nødvendigt. Jeg selv kunne nok ved tilrettelægningen sørge for, at der ikke var nogen horeunger. Men hele finkæmningen kunne kun trykkeriet foretage.

Kinarejsen

Jeg skal ikke fortabe mig mere i minder. Hvis jeg skulle nævne alle de bogens folk, som jeg skylder tak, kunne jeg blive ved længe. Men jeg har gerne her – lidt sent – villet udtrykke

min taknemlighed mod folk som ikke er mere, og som selvudslettende arbejdede for bogen for 30-40 år siden.

Hvis jeg regner rigtigt, er jeg nøjagtigt jævnaldrende med romanfiguren *Jørgen Stein*, der som bekendt tilhørte en generation, der snublede i starten. Saadan har jeg aldrig følt det. Jeg føler snarere, at vi snubler inden maalet.

For vi havde et maal i sigte, syntes vi, dengang i tyverne og begyndelsen af trediverne. Vi troede paa et demokrati, hvor man gav afkald paa al pynt og alle klassesymboler, og formede tingene ud fra deres funktioner. En lampe skulle ikke være et stilfænomen, men skulle give et godt lys.

En bolig skulle ikke være repræsentation, men et sted, hvor man kunne leve. Bogen skulle ikke pyntes med overflødige ornamentter og snolderter men opnaa sin skønhed ved bogtrykmæssige kvaliteter, være det gode redskab.

Vi havde ikke den forrige generations grundfæstede tro paa det bestandige fremskridt, der kom ganske automatisk, men troede paa at man kunne arbejde mod et fornuftigt maal. Vi var overbeviste funktionalister.

Tiden efter Anden Verdenskrig er en forfærdelig opvaagnen. Produktionen er steget enormt. Reklamen og anden salgstechnik har skabt behov for en mængde aldeles overflødige ting, meget af det som vi i tyverne i vores naivitet troede, at vi skulle være for evigt forskaanet for. Man masseproducerer modulbestemte huse, der er mere bekvemme for arbejdskranerne end for de stakkels mennesker, der skal bo i dem, og som for-gæves søger at gøre dem menneskelige ved at fylde dem med masseproduceret pynt. Demokratiet udtrykker sig ved at alle nu trækkes med de samme besværlige statussymboler, som tidligere kun var et kors for en lille klasse. Pynten og nipset og pjattet er kommet mangefold tilbage.

Jeg synes den moderne bog kan være et forbillede for andre produkter. Vi har stadig de smaa trykkerier, der præges af en enkelt personlighed, og som arbejder som eksperimenterende værksteder til gavn for industrien. Og vi har store trykkerier, der ejer en sund bogtrykkermoral og stadig forbedrer teknikken. Det samme kan siges om bogbinderiet, der kun udnyttes alt for lidt af danske forlag.

Der hvor jeg har kunnet følge det, er de indbundne eksemplarer af mine bøger blevet solgt bedre end de uindbundne. Nu hvor man har faaet den billige paper-back, beskaaret og

*Overbeviste
funktionalister*

*Bogen et
forbillede*

haandterlig, burde den dyrere bog altid være beskyttet i et hardcover.

Under disse forhold er det en glæde at se bogens udvikling, se at industrialisering rigtigt anvendt kan give ypperlige resultater. Bogtrykket har jo arbejdet med modulbestemte elementer tidligere og mere bevidst end noget andet fag, og cicero-maalene har vist sig at være smidige og praktiske. Tværtimod at føre til stiv uniformering, har de givet uendelige muligheder for variation inden for en matematisk klar orden.

Naar jeg tænker paa, hvordan et stort forlagstrykkeri før Anden Verdenskrig ikke raadede over een god brødskrift og nu har mange, og naar jeg saa ser resultaterne, ser hvor pæne billigbøger man nu trykker, ja saa er jo det, vi drømte om, blevet til virkelighed.

Industriproduktet bliver mere upersonligt, men kan til gengæld blive mere perfekt end det haandgjorte. Hvilken haandsætter kan skabe en mere regelmæssig udligning end en monotype-sættemaskine?

Men kun naar maskinerne betjenes af tænkende mennesker, der har ideer, har kultur, kan de levere det smukke.